

DRAMA, O‘ZBEK DRAMACHILIGINING SHAKLLANISHI

Yorbulova Dildora Shokir qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-bosqich magistranti

Yorbulovadildora39@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada dramatik janr va uning xususiyatlari, dramaga oid nazariy qarashlar o‘z miqyosida tahlil va tanqid qilingan. O‘zbek jadid dramasiining poetikasi sotsiologik metodda ko‘rib chiqilgan. Vulgar sotsiologizm adabiyotidagi dramatik ruhning biryoqlamalikka asoslanganligi misollar yordamida izohlab berilgan.

Kalit so‘zlar: *dramatik harakat, epik obyektivlik, tomosha, optimistik ruh.*

Abstract. This article provides a brief analysis and critique of the dramatic genre and its characteristics, along with theoretical perspectives on drama. The poetics of Uzbek Jadid drama are examined through a sociological method. The one-sided nature of the dramatic spirit in the literature of vulgar sociology is explained with the help of examples.

Keywords: *dramatic action, epic objectivity, spectacle, optimistic spirit.*

Аннотация. В данной статье представлен краткий анализ и критика драматического жанра и его особенностей, а также теоретические взгляды на драму. Поэтика узбекской джадидской драмы рассматривается с применением социологического метода. Односторонний характер драматического духа в литературе вульгарного социологизма объясняется на основе примеров.

Ключевые слова: *драматическое действие, эпическая объективность, зрелищность, оптимистический дух.*

Cho'lpon adabiyotga "qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydirg'on, o'tkur yurak kirlarini yuvadurg'on toza ma'rifat suvi, xiralashgan oynalarimizni yorug' va ravshan qiladurg'on, chang va tuprog'lar to'lgan ko'zlarimizni artub tozalaydirg'on buloq suvi" (Cho'lpon, 1914) deya ta'rif beradi. Haqiqatan ham, adabiyot chin ma'noda fitratimizni poklaydigan va milliy o'zligimizni anglatadigan vositadir. Adabiyot juda keng tushuncha, uni ma'lum ma'noda bo'laklarga bo'lib adabiy jarayonga moslab o'rganiladi. Belinskiy aytganidek "mazmun hajmi, mohiyat hajmi, asar hajmi" ushbu uch unsur badiiy asarlarning tur va janrlariga ajralishiga asos bo'ladi. Adabiy turlar yozuvchi hayotni qay tariqa ifodalashiga ko'ra uch guruhga: epik, lirik va dramatik turlarga bo'linadi. Siz va biz bilgan nazariyalardan uzoqlashib, dramatik turga nisbatan chuqurroq to'xtalamiz. Dastlab uning istilohiy ma'nosini ochiqalaymiz: drama so'zining ma'nosi "yunoncha "drama – harakat", asosan dialog personajlarning o'zaro so'zlashuv shaklida, muallif nutqi aralashtirilmay yozilgan sahna asarlaridan iborat" deya ta'rif beriladi izohli lug'atda. Drama harakat ustiga qurilgan ekan, personajlar harakatidagi xarakterlar ham dramada o'zaro to'qnashadi. Dramaning yunonchadan tarjima qilingani ham bejiz emas, uning dastlabki ko'rinishlari yunonlarda paydo bo'lgan. Bu haqida Uzoq Jo'raqulov o'zining "Qiyosiy adabiyotshunoslik"da "dramaning paydo bo'lishi nazariy-poetik emas, balki mifologik xarakterga ega, bu safsata yoki afsona emas" (Jo'raqulov, 2021) deya dramaning tug'ilishini eng qadimgi yunon miflaridan biri Diones haqidagi mifga borib bog'laydi va qator asoslar keltiradi (mif haqida batafsil: Кун.Н.А Легенды и миф древний Греции – D.Y).

Adabiyotdagi nazariy bilimlarni boshlab bergan faylasuf Aristotel dramaning mohiyatini "aks ettirishning turlari" bilan izohlaydi. "Butun hikoya davomida avtor o'zligicha qolishi yoxud barcha aks ettiriluvchi shaxslarni gavdalantirishi mumkin. Nima bilan, nimani, qanday aks ettirish usulidagi uch xil

tafovut ana shulardan iborat. Shunday qilib Sofokl aks erttirishda bir jihatdan Gomerga o'xshash bo'lsa, boshqa jihatdan esa Aristofanga yaqin, zero ularning ikkovi ham kishilarni harakatda, shu bilan dramatik harakatda ko'rsatadi. Shuning uchun ham ba'zilar dramaning o'zi ham harakat, chunki u harakat qiluvchi shaxslarni aks ettiradi deyishadi" (Aristotel, 1980, 10-bet). Aristotel ham dramada birinchi o'rinda harakat funksiyasi ishlashini, drama tragediya va komediyaning o'rtasida turadigan janr ekanligini ta'kidlamoqda. Dramaning tragedik ruhda bo'lishi uning xarakterlarning kontrastligi bilan izohlansa, komediyaga yaqinligi ijtimoiy hayotdagi nuqsonlarni ayovsiz ochishi bilan izohlanadi. Dramada komik, tragedik holatlar ko'zga tashlanadi. Aristotel ham dramaga ta'rif berganda "tragediya va komediyaning oralig'ida shakllangan janr" deb ataydi. "Dramada hayot faqat o'z-o'zicha mavjud emas, balki o'zi uchun ham mavjuddir. U idrok etiladigan ong kabi, erkin iroda kabi, mavjuddir. Dramaning qahramoni odamdir, dramada odam ustidan voqea hukmronlik qilmaydi, balki voqea ustidan inson hukmronlik qiladi, inson o'z irodasi bilan voqeani istaganicha yakunlaydi, unga istaganicha xotima beradi" (Белинский, 1955, 143-бет). Dramadagi barcha voqeliklarni bir inson boshqaradi. Yuqorida keltirganimizdek uning xarakteri atrofida harakatlar jamlanadi. Unda epik va lirik unsurlar bir paytda mujassamlashadi. Biz buni nasriy voqelik tizimining she'riy qoliplarda namoyon etilishi deymiz. Belinskiy ham bu haqida quyidgicha fikr bildiradi: "drama qarama-qarshi elementlarning – epik obyektivlik bilan lirik subyektivlikning kelishuvidan iborat". Ya'ni nasriy yozilgan keng tasvir va qahramonning ichki ruhiyat tasviri qo'shilishi dramani yuzaga chiqaradi. "Yozuvchi-dramaturg roman yoki doston, qissa yoki hikoya yaratuvchisi uchun mavjud bo'lgan visual vositalarning faqat bir qismidan foydalanadi. Qahramonlarning xarakteri esa dramada epikadagiga qaraganda kamroq erkinlik va to'liqlik bilan ochiladi" (Хализев, 1999). Epik asarlarda qahramonning ichki dunyosi, hissiyotlari va fikrlari keng va to'liq

tasvirlanadi. Dramada esa bu holat nisbatan cheklangan, chunki qahramon faqat dialog va harakat orqali o'zini namoyon qiladi. Ammo, bu masalada yozuvchining so'z qo'llash mahorati, o'zgacha uslubdan foydalanishi va har bir qahramonining o'z so'zi bo'lishi ustuvorlik qiladi. Chunki, hamma epik asarlarda ham qahramonning xarakteri to'laligicha ochilmaydi. Drama sahnada jonli ko'rinishda namoyon bo'lishi kerakligi uchun yozuvchi faqat sahnaga mos vositalardan foydalanadi. Faqatgina, obrazga tashlangan tegishli badiiy yuk(muallif, lirik qahramon) bir xarakterda o'rta chiqadi. Fitrat "Adabiyot qoidalari"da adabiy turlarni uch guruhga bo'lib, dramani "tomosha" deb ataydi. "Agar voqeadagi yo xayoldagi bir ishni, bir voqeani tasvir etishi yo'li bilan yurg'onda tasvirlar shoirning, yozuvchining tilidan emas, shul voqeaga aralashqon kishilar tilidan tasvir etilsa, *tomosha* ataladi. Bir voqeani shunga aralashqon kishilarning so'zlari, harakatlari bilan amalda tasvir etib, tamsil, ya'ni sahnada xuddi o'zi kabi ko'rsatish tilagi bilan yozilgan asarlarga *tomosha asarlari* deyiladi" (Firat, 1995). Aynan Fitratning dramaga oid ushbu qarashlari drama haqida nazariy ma'lumotlarni mustahkamladi.

XVIII-XIX asrlarda Turkistonda adabiyot, musiqa va raqs san'atlari rivojlandi. Bu muhim estetik hodisalar esa, teatrning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. Dastlab ko'chma sayllar bilan boshlangan tomoshalar taetr truppalariga aylandi. Ilk drama va tragediyalar dastlab havaskorlik teatrlari, so'ngra professional jamoalar tomonidan sahnaga qo'yildi. Qo'qon xonligi, Xorazmda teatr truppalari ochila boshlandi. Hatto, Rahmonovning ma'lumot berishicha: "XVIII-XIX asrlarda Xudoyorxon saroyida xonoyimlar uchun maxsus spektakl qo'yuvchi ayollar truppasi bor bo'lganligi" bu ma'lumotni rus elchisi Alibekovdan olganligini aytib o'tadi. Qisqa xulosa qilish mumkinki, teatrning yuzaga chiqishi birinchidan, saroydagi elita qatlamning "ehtiyoji" bo'lsa, ikkinchidan, el adabiyotining tomosha ko'rinishiga o'tishidir. Sovet zamonida adabiyotimiz ma'lum ma'noda cheklangan,

qolipga solingan va mavjud davlat tartiblariga bo'ysundirilgan edi. Jamiyat o'ng va so'llarga ajratilib, diniy mutassiblar o'z yanglish g'oyalarini targ'ib qilishga urinar, xalqni yangilanishlarni qabul qilmaslikka chaqirar edi. Teatrning maydonga kelishi qattiq qarshiliklarga uchradi. Jumladan, "Toshkent muftilaridan biri teatrga qatnashgan musulmon qizlarini buzuvchilikda ayblab, "Turkiston viloyati gazetasi"ga bo'htondan maqola yozdiradi. Andijon qozilari esa teatrni "harom" deb e'lon qiladilar va ularga qatnashganlarni 75 kun hibslaydilar" (Rahmonov, 1966). Teatr rivojlanishi ichki va tashqi qarshiliklarga uchradi.

O'zbek dramaturgiyasining boshlanishi Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush"ning yozilishi bilan boshlandi deyiladi. "Adabiyot qoidalarini"dan to hozirgi adabiyot nazariyalarigacha ushbu fikr qo'llab-quvvatlanadi. Lekin, Rahmonovning "O'zbek teatr tarixi" kitobida o'zbek yozma dramaturgiyasining ilk namunasi 1911-yilda yozilgan Abdulrauf Samadovning "Mahramlar" pyesasi deb aytiladi. 1911-yilda yozilgan "Padarkush" bosma nashri uchun Turkiston general gubernatorligi tomonidan ruxsat berilmaydi. Nihoyat, 1913-yil 23-iyulda bosma uchun ruxsat olinadi va chiqariladi. Tarixchi, adabiyotshunos olim Naim Karimov o'z maqolasida ushbu drama namunasi Behbudiyning oldin risola tarzda yozilganligi va bunga ko'plab olimlar ko'z yumyotgani, bu bilan esa Behbudiyning teatrimizga tamal toshini qo'yishdek ulkan sharafiga monelik qilishini sabab qilib keltiryotganini aytib o'tadi. "Lekin "Mahramlar"ning dastlab "O'liklar" nomi bilan tatar tilida yozilgani, muallifning o'zi ham tatar millatiga mansub bo'lgani, ayniqsa, mazkur asarning "Padarkush"dan keyin namoyish etilganini nazarda tutsak, Behbudiyning o'zbek teatr san'atiga, xususan, o'zbek dramaturgiyasiga asos solgan ijodkor ekanligi kundek ravshan bo'ladi" (<https://ziyouz.uz>) deya fikriga muqoyasa qiladi. So'nggi jadid Begali Qosimovning esa 1979-yil Sharq yulduzida e'lon qilingan "Zamondoshlar, maslakdoshlar" maqolasida "Mahramlar"ni "o'zbek dramaturgiyasining xronologiyasi bo'yicha hozircha birinchi drama" deb

aytadi. Ammo, qay davrda yozilmasin “Padarkush” dramasi janr talablariga mos va mazmuniy aura jihatdan ham o‘zini oqlagan. Rahmonov o‘z kitobida “jadid dramaturgiyaidagi barcha pyesalar “Padarkush”da ko‘tarilgan problemalarni turli forma va turli rangda ifodalashdan iborat” deya aytib o‘tadi. Jadid dramachiligiga eshik ochilgandan so‘ng, qator dramalar yozila boshlandi. Jadid dramachiligi adabiyotshunoslar tomonidan turli davrlarga bo‘lib tahlil qilinadi. Adabiyotshunos olim Shuhrat Rizayev o‘zining “Jadid dramasi”da jadidchilikni quyidagicha davrlashtiradi: “Shakllanish davri 1911-1916 yillar, 1917-1924 yillar taraqqiyot bosqichi, 1925-1929-yillar fikriy tushkunlik, kommunistik mafkuraning dramaturgiyaga kirib kelishi” (Rizayev, 1997). Bu davrlar oralig‘ida juda ko‘plab dramalar yozildi. Dramada ko‘tariladigan mavzular turlicha bo‘lgan: ilmsizlik (Padarkush), tarbiya va axloq masalasi, ortiqcha urf-odatlar (Baxtsiz kuyov), ayollar erki (Zamona xotunu), mutassiblik, tarixiy-ijtimoiy muommolar (Vose qo‘zg‘aloni), mehnatkash xalq (O‘ch), huquqsizlik (Advokatlik osonmi?). M. Azimova “Hozirgi o‘zbek dramaturgiyasi” kitobida esa: “O‘zbek sovet dramaturgiyasi rivojining birinchi taraqqiyot bosqichi 1917-1941 yillarda, buni Komil Yashin ijodi va Umariyning 1940-yilda yozilgan “Hamza” pyesasi tugallaydi” (Azimova, 1984) deb mulohaza bildiradi. Aynan o‘zbek sovet dramaturgiyasi Hamzaning “Boy ila xizmatchi” pyesasi bilan ochilganligini ta’kidlab, dramaturgiyaning asosiy tendensiyalari (inqilobiy ong, tarixiy o‘tmish va zamonaviy hayot) haqida so‘z yuritadi. 1984-yilda yozilgan bu asar mavjud davr uchun “buyurtma” asarlar toifasidan. Azimova o‘zbek sovet dramaturgiyasini ko‘pqatlamli deb atar ekan, Hamza, Komil Yashin, Uyg‘un, Azamov kabi muhitdan cho‘chib qalam olgan dramaturglarning asarlarini konfliktlarga boy, optimistik ruhdagi haqiqiy o‘zbek sovet dramasi ruknida baholab o‘tadi. Bu davrda shunchalik manqurtlashdikki, kim nima desa ishonib, o‘z erkimizni o‘z qo‘limiz bilan topshirganimizni ham sezmay qo‘ydik. Davr asnosida yaratilgan drama

namunalari faqatgina mavjud tuzumni olqishlash va oddiy xalqqa shu bilan ta'sir o'tqazishdan iborat bo'lgan xolos. Hatto, Sarvar Azimovning "Zamon" dramasi Lenin ta'limotining Afrika xalqlaridan birida g'alaba qozonishi haqida.

O'zbek jadid dramasi o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra Yevropa, qolaversa, turk, tatar, ozarbayjon va rus dramaturgiyasi tajribalari, realistik tamoyillariga tayangan holda ma'rifatparvarlik yo'nalishida taraqqiy qildi. M.Behbudiy, A.Avloniy, Hamza, G'.Zafariy, Fitrat, Cho'lpon kabi dramaturglarning asarlarida bu hol mavzuni ijtimoiy-ma'rifiy nuqson va ziddiyatlarda ifodalash, qahramonlarning xarakter-xususiyatlarini ochish, syujet va kompozitsiya tuzish kabi jihatlar ifodasida namoyon bo'ladi. Sho'ro hokimiyati o'rnatilgach, "inqilobiy" targ'ibotchilik va ma'naviy bo'ysundirish g'oyalari birinchi planga chiqdi. Qiyinchilik bilan bo'lsa-da, inson taqdiri va ruhiy-psixologik kechinmalarini tasvirlash malakasi o'zlashtirila boshlandi. Rus va tatar tillaridan qator dramalar tarjima qilindi va sahnaga qo'yildi. O'zbek dramalari sahnaga qo'yilishdan oldin rus tiliga tarjima qilindi. Drama tarjimachiligi haqida so'z ketar ekan, Hafiz Abdusamatov o'zining "Hayot, adabiyot va teatr" kitobida quyidagicha fikr biladiradi: "tarjima jarayonida milliy ruh, tasviriy vositalar, tildagi shira saqlanmagan. Oqibatda, rus tiliga o'girilgan ba'zi pyesalar ta'sirsiz, jonsiz chiqqan, badiiylikdan deyarli mahrum bo'lgan". Ya'ni tarjima jarayonida ko'plab xatolarga yo'l qo'yilgan. Aksiga olib, rus tiliga tarjima qilinmagan dramalar deyarli sahna yuzini ko'rmagan. Ehtimol jadidlarimizning G'arbga intilishi, til o'rganishga dav'at etishi bu kabi masalalarga borib taqalar.

Qozoqboy Yo'ldoshevning ta'biri bilan aytganda, jadidlar "zamon simobdek qaynab turgan davrda" otilib chiqdi. Behbudiy dramaturgiyada, Cho'lpon she'riyatda, Qodiriy nasrda (roman) tub burilish yasadi. Butunligicha yangilab, janrga xos qoidalarni belgilab berdilar. O'zbek dramaturgiyasi, xususan,

jadid dramaturgiyasi juda katta yaratilish, shakllanish va taraqqiyot bosqichiga ega. Mazkur mavzu bo'yicha tahlillar keyingi maqolalarda davom ettirilib, turli nazariy va amaliy yo'nalishlarda chuqurroq yoritilishi rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cho'lpon, A. (1914) *Adabiyot nadir maqolasi*. 4-iyun soni. Sadoyi Turkiston
2. Madaliyev, A. (1981) *O'zbek tili izohli lug'ati*. 3-tom. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti
3. Aristotel. (1980) *Poetika*. Ga'fur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti
4. В.Г.Белинский. (1955) *Танланган асарлар*. Уздавнашр
5. Хализев В.Е. (1999) *Теория литературы*. Высшая школа
6. Fitrat, A. (2006) *Adabiyot qoidalari. (Tanlangan asarlar)*. 4-jild. Ma'naviyat
7. Rahmonov, M. (1966) *O'zbek teatr tarixi*. Fan nashriyoti, 1966
8. Azimova. (1984) *Hozirgi o'zbek dramaturgiyasi*. O'zbekiiston nashriyoti
9. Қосимов Б. (1979) *Замондошлар, маслакдошлар*. №5. Шарқ юлдузи.
10. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/naim-karimov-o-zbek-teatrining-to-ng-ich-asari>